

■ Şamil Vəliyev,
professor

XIX əsrin sonu XX əsrin avvallarında kapitalizmin süretli inkişaf macrasında yaradıcılığın başlangıçının bir sıra ziyalıları kimi Ömer Faiq Nemanzade da dövrün yeni çağırışlarına cavab verməye çalışırdı, "Xalq salamatlığı, vətən bütövlüyü, dövlət intizamı" (Üzeyir Hacıbayıllı) fikri ilə yayışır, emali və elmi-nezəri axtarışlarını bu ideya təbə tutur, çarzının müstaqil mənşəxasından qurtuluş arzusunu məqsəd ve vəzifə bilirdi.

XIX əsrin avvallarında güclənən içtimai-siyasi proseslər dəlfəsində miting, tətil, nümayişlərin artması, etiraz bayanlarının yayılması və çıxalmalarına buna ciddi əsas verir, ölkədə, sosial heyvətə və sündürə İslahatlar-n-reformaların aparılmasına meydi apırdı. İş o yere çatmışdı ki, əsərlərə Romanovlar sülaləsinin monarxiyə rejimində yaşayışın bir ölkədə çənnət şəkli mətbuat orqanlarında verilərək baş evesinə xoruz başı çekiştir (Bax C. Məmmədquluzadənin "Xatiratında "Kukerük" jurnalı haqqındaki fikrlərə"), çən imperiyası məyəsində idarəciliyin demokratik əsasları üzərində qurulması tələb olunur, sosializm

ideyası gizli partiya və xeyriyyə cəmiyyətləri tərfindən böyük rəqəbat qazanır, RSDFP (Rusiya Sosial-demokrat Fehlə Partiyası) V.I.Leninin bağda olmaqla mütləqiyət hakimiyətinin kökü qazılır, konstitusionalı həkimiyət arzusu Rusiya imperiyası ərazisini bütünlükdür. Gündən-günə göclənen bu içtimai-siyasi poseçələrin qarşısını almaq üçün mühafizəkar mənşəxaslı mütəxəl cəhdar və güzəştlər ətrafında, hadisələr azadlıq və reformaların qacılımaz olduğunu iddia edirdi. Imperiya ərazisində milli münaqışların yaradılması, Dumanın təsisini və istiqamətde atılan addımlarından iddi. Belə bir vaxtla Ö.F.Nemanzade yazırırdı: "Müstəbid hökumətin, keyfi idarənin, zəlalname əsulən, en böyük düşməni edəbillyiyatdır. Əde-

neş olunan "Şərq-Rus" qəzeti vəsiyətisə aktiv şəkildə qoşulan Ö.F.Nemanzade dövrün mətbuatda tez-tez çıxış edir, Azərbaycan həqiqətlərinin təsviri və təhlilindən həlli üçün Nokalyan imzaladığı məşhur "Xətti-humayı" (17 oktyabr manifesti) haqqında danışınan bildiriridir ki, mərabit mətbuat və mədəniyyətin inkişaf nəminin rəsmi sanadındır, əyni "Əlani-rəsmidən" faydalanaq vacibdir. Çünkü həmin məşhur "manifestin" mahiyyəti düzgün başa düşülmür, "ermeni-fond" kimi qiymətləndirilir, buradakı "şəhəli hürriyyəti - səxşiyəyi-həqiqiyəti hürriyyəti-vicdan, hürriyyəti-kələm, hürriyyəti içtimai (yönləçək azadlığı) və ittifaq əsul və qəvəldindən (qay-

ren Azərbaycan ziyalıları, ədib və publisistler "Manifest"ın verilməsinə casib olurlar. Stolipin İrtiçan casib olurlar, lakin neçə deyərlər artıq cıl süzəndə çıxmır. "Söllün qalxtular" - dərəgələrinin dəb minşədə, mənşəxasının yixləcəcəqə inam yaranır, azadlıq ideyası artıq her bölgənin, o cümlədən Qazaxıstan, Azərbaycanın təlimində Güngüs kimi işq işq çridi. Onu illə görən və dərəgələrə bildirdi birləşmiş Ö.F.Nemanzade yazırırdı: "Selamət və nücati əbən, əsirlik və hegərətən azad olmaq üçün köhnə zümüli idarənin dayıqlırıma-sını, milli məməntəfizmən təraqiqini, hürriyyət və birlinçin verilməsinə yeganə eləc olmaq üzərə göstərir. Mümkün deyil, qəbul edilməz. Hürriyyət və ədəlatın nəticəsi "ermenilər fondı"

Ömər Faiq Nemanzadənin fikir dünyası

O, dövrü mətbuatda tez-tez çıxış edir,
Azərbaycan həqiqətlərinin təsvir və təhlilinə
publisistikasında geniş yer ayırdı

bliyati olan yerde istibdad, istibdad olan yerde edəbiliyyat yaşayır. Bu sebəbə iddi ki, müstəbid və zəlal padşahlar keyfi idarələrinin begayidavamı üçün en ziyada müraciət etdikləri tədbir edəbiliyyat qəşməq, hür mətbuat yox etməkdir." ("Azərbaycan" qəzeti, 21 fevral-sən (noyabr), 1918, № 327)

Ədəbi-içtimai prosesə Tiflisdə

dələnə) ibtiha və istinad edən hürriyyət-mədəniyyənin naqabil təqyiqi olan erkən (dayışıklılık mənəvi olan vezifəli şəxslər) və əsasını etiştinələr" fikri, yanlı hər növ azadlıqların elan edilməsi tərəddüdələr qarşılığı, yerli - milli mühafizəkarların "pragmatik-manetoprest" davranışının ictimai sürdürdə ziddiyyətləri yaradırdı. Belə ədəlat və cəhalət væziyyətinin gö-

zann edilir. Rusların hürriyyət və inşanlıq yoluñdaki dualan emalınları millət dualarına qarşılardır. Bilmək istəniləñ ki, hara, bu həra? Bunañın qanndağı üçündür ki, camaatımızın bir qismi an ziyyade yənə təqib edilir, oton kəhən idarənin cəndan (7) xahiş edir. Bununla bərabər bircən nədanlıclar çıqın qanıma olmaz; insanlıq, gürzərəni, meydəti o kəhən rezaləti, o alçaq və əsirlik şəklində görübər.

"Manifest"la söz, mətbuat, vicdan, şəxsiyyət və mülikiyət azadlıqlarının verilməsinə yüksək qiymətləndirir. Ö.F.Nemanzade öndən sən-istifadə edənlərin, verilmiş imkanlarından düzgün yararlanmayañın içtimaiyyətin deyil, yalnız şəxsi maraqların güdənlərin mövqeyini təqib edir, bu və ya bu kimi halların elm, məraf, mədəniyyət və mətbuatımız, ümumiyyət intibahçı ciddi ziyan vurdurduğuna nəzər çatdırırdı. Bütövlükde məraf, elm, mətbuat və mədəniyyətin içtimaiyyəti şəxslər təbə tutulmasının mühüm vəzifə bilən Ö.F.Nemanzade bu işin anaxasında çər məstəmələkəciliyindən qurtuluş, dövlət müsələti təqibinin elədə edilməsinə görür, hər bir vətəndaşın bu istiqamətde fəaliyyət göstərməsinə arzulayır. Hemin sebəblərindən ki, tanınmış ədib-publisist Ö.F.Nemanzade "Manifest"dan sonra vəziyyətə təqib mənasibət bildirərək deyirdi: "17 oktyabr fərmanından sonra direktörər, inspektorlara guya bir ainsəfa gəldilər. Müsələmən dərslerinən ətrafında, mötədil müsələmən müsləmənlərinin toyin olunmasına, müsələmən müsləmənlərinin mevəcibinə coxalmağı "kağızlıra" yazardılar. Qəzetlərdə, məcclislərdə elan edilir. Heyt, çox heyli ki, dekabrdan sonrakı özərlərinə dələndərgənləri qandalar, türkəndərgənləri yadaları. Hətta əldəndərgənlərin acısını çıxarmaq, avəzini alıqən üçün oktyabrın avvalı müsələdləri də məfəsidi etdi, başını-qurşağınu kasıldılar. Məsələn, Tiflisdə birinci gynnəzliyədəki müsələmən müsləmənlərinən edilən həvəcib özərlərinin cibinə soxuldu. Realindəki müsələmən müsləməni işdan çıxmaga məcbur edildi. Ali ticarət məktəbinin müsləmənlərin ayda mənat doxsan üç qəpik ehsan buyuruldu. Oxunan dərslərin halını da siz qızas ediniz. Özü şəhərləri də siz mülahizə edinizi." ("İşşad" qəzeti, 1 may 1906, № 102).

"Dünyanın karamayallaq asidiči-

Yazılı Rusiyadaki azadılık hareketinin devri, dünyanan müteşerreflerin, kırılgan tarik tecrübeini, uğur ve itibarılarını örenen, tehdit edil müsaâbirâcılardan D.F.Nemazyanla hole işlenen üniversitede talebe olarken, Türklerde yaxınlaşmışdır. Fransa, İtalya, Almanya ve s. Okulların eğitimi 1919'da mührâzâsi tarixindeki birlikteki birliğiyle birlikte bilindi. Bu zamanın o, rus dekabristleri, işçiler, inqâbçı-demokratları ve xâlîkî-şâhîler, İran meşrûatçularını, türkî-zirzâmatçılıkları gibi qâyimâtçılıkları, sâlisâla mağâfîlörlerini, "osul-cadîd" yâne ilâzîlerini herakatına etrafı sarılmıştı. Şerîf omenovi şeytan'ın elindeki Azadiğârı qanlı suvanılır"-lik fikirlerin fakt, hadiselerin istihâdelerin aqâq qazandıran D.F.Nemazyan

vaxt öz qanlı bahasına aidiqları cü
z azılganlıdından sonra istikbâl körkân
çı ola xırda müstâbîdleri öz başları
başkın onlarınlıq, qol-qanqların
sindirmâg, menseb ve dövletiler
mehrum etmek edaletin edaletini tox
edîtlärinden ve ya lazımlı münâfî
rinden hemin müstâbîdları axırda hün
riyelîn başına en boyük belâ ve dan
çılurlar. Cümki idareyi-mugrûsne
rin nüfuz-hakimânelerine, dövlâti-qâ
nunlarlañne zerer vurdularından hün
riyel mücahidârlarından intiqam alma
ğı bir an fikirlerinden ekmazlar. Bu
hefti fitne ve aqâlgâlaç mücahidârlar
günden salih köhne idareyi-muluna
nalarını qurğamaq gece-gündüz çal
sırlar. Ve cox vaxt marşamlarına na
de olur. Bu baradre tarixde misa
cuvdur.

Meselen, Roma cumhuriyetinin axır günleri, Sultan Mecidin mücahideleri ve meşruiyyat eleyhindeki planları, Rusya'da seller tekin aranınanlanın, ziddine istibdadın daha şiddetli, amma müveqqeti birarpa olmuştu. ("İşad" gazetesi, 21 noyabr 1906, № 249)

Iran, Rusya ve Türkiye hadiselerini Ö.F.Nemanzade ona göre yakından müşahide ve təhlil edirdi ki, müasirlerin mövcud vəziyyətin tarix sebeplerini, ondan çıkış yolunu etrafı izah ede bilsin. Hem de ona göre ki, Azərbaycan tarixin bu üç ölkə ilə yaxın temasda, ziddiyətlərə və eləqədə ol-

Ömər Faiq Nemanzadənin fikir dünyası

O, dövrü mətbuatda tez-tez çıxış edir, Azərbaycan həqiqətlərinin təsvir və təhlilinə publisistikasında geniş yer ayıırırdı

mus, içtmalı-sıyası düzgücü ve dövlət quruculuğunu işinde müdafiəcə möqanş olması ile tanınmışlardır. Xüsusi Türkçü hayatını, oradakı dövlət və həkimlikyə fərscəbinişin yaxından izləyən F.Ö.Nemanzənde Osmanlı sülaləsinin o monarxizmə iştirah və təngid edir, ölkədə hürriyyət-azadlıq uğruna mübarizənin məhiyyətyinə aydınlaşdırılmışdır. O bildiridi ki, "hürriyyət qurdları" hemisə ve her yerde və, "nöfuzlu istibdab tərəfdarları" hemisə ve her yerde və, "alçaq həşərat"lardan qurtulmaq azadığının eessəsərlərindəndir. F.Ö.Nemanzənde bildiridi ki, "Osmanlı münaciətlərinən Ahmed Məcid, Hüseyin Avni, Əhməd ve Söleyman paşalar ve Xəzər adalarında onların qələbələrindən qeyri yoldaşlar Sultan Əzizzi taxtından düşürüb idarəyi-məşruati" təsis ettilərkəndən sonra eger həmçinin olur-sahabənən hürriyyət qurdlarından töməzəsəylər və nüfuzlu istibdab tərəfdarlarıñ gücləndirilərlər, şəkər yox ki, Soltan Həmid o tezliklə alçaq həşəratı, mənfi-ətərəfə üzərən bəyinə yığıb idarəyil-mugrubi binasını o vaxtda yuxa bilməzdi". ("İraq" qəzetli, 21 noyabr 1906, № 249).

Azərbaycan cəvəsindəki ölkənin içmali-siyasi heyat və iş təcibəsinə ömrək bilon publisist "Şəri-Rüs", "Molla Nəsreddin" kimliñübü qəzel və jurnalarda her bir məqalə mevjuṭasında, "Xalq" və militari özündən problemlini, "Xalq" tənqidçi münsəbat qabiliyyətinə on planda saxlayır, qədim türk yaziñ abidelerindən deyildiyi ki "özün" qayıt, özüne qayıdan böyük oyların "özün" dərk edənənə gülçü olursan prisipinə emel edir, "seyrə balonlarıñ ecan nebi" -lər yarında ulamannam mövcud zamanın cəzabalarına, "məhə" -lər yarında

şübheler ki, yeni zamanın manzıfı-
ylı, teknoloji üfürürken, imtiyaz-sıyası
herakatları, sosyal demokratizmi ve s.
di. Lakin din ve dl doğardaları pas-
sivlilik, tıngidene merur qalıdır. So-
cial-demokratı herakatı, rębet göğs-
teren Tiflisi müslüman Özgün getti
ve dofnıng bağlı meqaleändırı Ö.F.Ne-
manzadı yazardı: "Heyl, min kore
hey! Böyle mohiterim bir cenaze ala-
ndıa xristianlara görə müslümanları,
demek olur ki, cox-ox az idiler. Hele
oxumus ve tacır qisimländir dörb-heyl
heylitlər gelmişdi. O gün cime
olmağı görə müslümanları dükənan
qapılı idi. İnsanlıq ve müslümanlıq
xahiş edirdi ki, müslümanların qongul-
durundan çok olsun. Üçyam comi traktır
ve cayxanalar da qapıyib comiyat
tesyi-çənayzəm getmiş idil. Heyl, ki
müslümanına qoşan törvəd olmazda.
Cəbristana qoşan müslümanları da

"Müstebid hökumetin en büyük düşümleri edebiyatıdır"- fikrini daim mûdafâ eden O.F.Nemanzade azadlığı, hürriyetin yaradıcısı ve porusucusu kimi edebiyatın rolünü yükseltmek istiyordu, bedil edebiyatın xâli olmamış olduğunu da savundu.

qızını diqqat merkezin de sayadıy. Buna göreli ki, tanınmış publisist İst- ter İctimai-siyasi mazmunu meqaleleri, istisna da asidebənəndi mülahazalarında obyektivin İctimai seçiyəsi ve dəyinəri xüsusi şəhərimi təsvir etdi. Həmin mövqəsi o dönya adlı yayıcı klassiklərin müracətinə dair. Şəhər və qurğularının cəngavərli rəqəbat göstərir, İctimai-siyasi problemlərin müvəzələ, demokratik cannamət və həmkarlıyyət ideyasına həsr olunaraq sənədli təsvirlərdir. AXC-dəvərində bu mövqeyi həda ayın 16-nı partisi sekinde ilədən ibarət olaraq O.F.Nemanzadə deyirdi: “Qurğuların əsas məqsədi - əmək-

her zaddan qabaq xalqın murad ve
menfeəlini nezəre almaq lazımlıdır.
Cumhuriyetinizin bündövreyli-əsasının
meydanı getirən qara xalqın üzününü
ağartmaq". Üstlərindən cəhəlet qar-
anlığını qaldırmaq, məşət ağırlığını
atmaq xalqlılığın şah əsəri, yeganə
vazifəsi olur.

Xalqçılar bu vezife ve şah eserini
ise ancaq milli edebiyat vasitesile
vücuda getirebilirler.

Milli edebiyatın xalqçılarının elinde parlaq bir mösəldir. Ancaq bu məsələ ilə xalq hüriyyətin mənasını düşüner, müsavatın imkanını qanar, adaletin doğruluğunu görər, istiqlalın qədər və qaymətlini biler.

Ümumiyyətə, dünyanın bedil adəbiyyatında nəzəri-estetik birləşmədən baş problem olduğunu müəyyənlediğindən Ö.F.Nemanzadənin yaradılışında forması və janrında asılı olmayaraq həmin problem arzuğu texəyyübüñün güclü ilə idiy, gerçək həyat faktları we hadisələrinin köməyi ilə təsvir we təhlil olunur, xalq hayatının və dövlət rejiminin ideyalarının məsələləri azadlıq ideyasına tabe tutulurdu.

XIX. esrin sonu ve XX. esrin evvellerinde dünyada ve Azerbaycanda gelenekler yenil maşriflilik dalgaş fundamental ve humanitar elmlerinin uğurlarına esaslanır, müasir İnfomasiyalar yalnız dinç düşüncenin doğuluğu kimicilikte şurda tesciv sağıyor. Problemlerimiz, ekine ananlılık topluluş karakter yaradır. Buna göre de yeri belli bir milli şürda ve ictimal hayatı onenmiş davranıg ve düşüncenin yenileşmesini şartlandırır, ümumxalq dünayığının hüdudlarını genişletirdi.

Hemin prosesin uğurla hayatı kırılmıştır işe her şubesi Kİ, mektebde mektebdarlığı işinin yeniden kuruluşu, dünyanın müasir bilimlere esasen tesisir ve tehdî eden kadınlarda müellimlerin hazırlanması ile başlıyor. Qorı müellimler seminarlığının Azərbaycan bölməsinin açılması davarı dörsüzlüklerin yazılması ve tar-

cüme adediyatının meydana gelmesi, millî teârin tesisî kimi hadiselerin tefsîsi sîxîrsidir, dünyanın mîrik-fantastik yozumundan realizmdeki mahz hemin kadrîn-mülliânîn fealiyyetî natîsinde bir有价值 verdi. Lakin bütün bunlar birden-bire, fırarî ve şâş verim, gargin emak ve zehnîatrînîn birleşimde meydana geldi. Misanîn için dinin höküm sunduğu teokratî

eqin xasiyati beladir, yoxsa es qzin zenn etdiyiniñ kimi dünyana qılıqla-eqib asabi-melkeykayi zikard ile möşgül olmaq ve beleliğine ya vasit-ellahdan olmaq es deyil.

qazavaş-qadere inam ruhunda, larbın
simi çağışlarınlı yoldanın qəkirdindən
ya qığırıldı. Həmin məqsədliyi ki,
XIX asrda M.F.Axundzadə ilə adət
bodlu filkə gatiñlin realizm mövqayı
vən çox işlədi, bu yaradıcılıq metod
nun nəzər-estetik prinsiplərinin
məməyən olduğunu, o cümlədən
məməyən olduğunu, o cümlədən
sayırdı. Publisist anlayış
termini və kateqoriyaların, o cümlədən
“eqş” in dəyərinin onun icitləməyə
ilə müyyəyanlaşdırır, ister icitləməyə
yatır, ister elin və hətsalatda, istəyin
yata, ister elin və hətsalatda, istəyin

ca müsbütü sıfırtına xas ibadet
məğlubi olan tərgi-dünyalar kimi ne
vaxt qədar özərinizi insan-kamil,
alimi-həqiqi, abidə-mibüs həsab edib,
qeyrilerinə insan cərgasına qoyma-
maq mərəzi-cahalatından xilas ol-
casınız!"

XIX eserde "Okning" ve akşinçiler tarafından ictilâm müzakirâye çoxan ve XX asırın erkeninde de davam etdirilen "Bize hansi elmlar lazımidur?" mözvüsi O.F.Nemanzândan adıbbatçı meqâbeliyedir. Bu genel ekşimi tapır, orun mövçeyinde metebat genel ekşimi târif ederken yüzük qışmayanlardır. "Okning"de "Elmi-ebdâm ve elm-adâye hanıf nazar" rubrikası ile gündâma gelen ve mózvu sonraları yalnız maarif müstesvînden müzakirâ olunur, ham de siyasi fikir adamları tarafından.

1. Telim dilinin mütləq öz Azərbaycan türkçəsində olması.
2. Diləklərimiz fərqli olmalıdır.

2. Dilaklarımız Üçün "diri" elmələrin

Ömər Faiq Nemanzadənin fikir dünyası

O, dövrü mətbuatda tez-tez çıxış edir, Azərbaycan həqiqətlərinin təsvir və təhlilinə publisistikasında geniş yer ayırdı

se de bedii yaradılıqlıda realizm
cəmiyyət üçün ehemtiyyatını vurğulayırdı. Bu maqsadla o tanınmış din xədimi Axund Əbü Turabə müraciət etdiyində: "Min zahmet ve maşaqetlə
çıçak döymək əşulunu təbib minlər
bigünah balaları: acelsiz ölümdən xı-
tas edib buncu atə ve anaların gö-
yüşənlərini dayandırın bir firmanın
mənzəs Allah vənəndə ber ki fəzilatı və
mənzəs Allah vənəndə ber ki fəzilatı və

Öcaba bütün ömrülerini İnsanların seadet ve rahatlıklar yolunda sereden Paster, Cenni, Marks ve qeyri fi-reng maşahiri allahın rehîm, mülin, nasiir ve alim sıfetlerine məxsus olan təhdət ilə mənzül davillarını?

Bunlar ve bu növ, ibadetde allahın en fedakar, en müxlis abideleri deyilermi?

linin doğruluğu mantığı ile tıhlili edildi. Tarixi tecrübe ve müasir elmi axtarışları yedekleme götürün, dini elmlerde teftiş elmlarının sintezini vacib talimi.

3. Türkçe bilimleyenlerin milli maktabalarımızdakı turkçe öynameleri
“Aqş söz” gazetesi, 28 mart 1916,
Nr. 145

İşte tabii eminim sinirine vacıb
oldum. O.F.Nemanzadey öðürün
ictimal fikir ile emli soñvisyasiñdan
çix eðir. Klassik dinî dogmatizm, ehi-
kamçı duðunçları ictimal inkisâfa bö-
yük manee sayır ve mülâhâzelârin
ümümlüderigör belə neticə galidir.
ki, "Xülasa, bizim son cavabımız bu-
dur: Ülüm-ediliye ilə mədəniyyət və
insanlıyyet çatışması isə hər vaxt çatılmaz
və şəriyyət ilə hər vaxt çatılmaz.
Öğər ülüm-nəqilim və şəriyyət ilə
mədəniyyət və insanlıyyet olursa, ülüm-
ediliye ilə yüz qat daha möhkəm
və sağlam olur."

“Açık söz” şəxsiyət və təyinatçılarının cümlədən Ö. F. Nemanzadə mübhüm xidmətlər göstərildi və müstəqil Azərbaycanın, Şərqi idarə demokratik cümhuriyyətin qurulmasına nail oldu.